

İRAN'A YABANCI ÜLKE MÜDAHALELERİ (1907-1921)

Süleyman ERKAN*

Özet

Stratejik özelliğinin yanı sıra, 20. Yüzyılın başlarında petrolün de keşfedilmesiyle birlikte, İran Dünya'nın en önemli ülkelerinden biri haline gelmiştir. Buna rağmen, ülke gelişmemiş ve bir çok iç problemle karşı karşıyadır. Bu durum emperyalist güçlerin İran'a yönelik iştahını kabartmıştır. 1907'de, İngiltere ile Çarlık Rusya'sı İran'ı aralarında paylaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşı döneminde büyük bir kaos içerisinde kalan ülkeye, savaştan sonra İngiltere tek başına hakim olmaya çalışmışsa da, hem İran Halkının hem de dönemin diğer büyük ülkelerinin muhalefetiyle karşılaştığından bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen, İngiliz patentli şirketler İran petrollerini işletmeye devam etmiştir. Sovyet-İngiliz rekabetinin de yaşandığı İran, 1921'de Rıza Han Darbesini yaşamıştır. 1925'de Kaçar Hanedanı'na son veren Ahmet Rıza Han, Şahlığını ilân ederek dengeli bir dış politika izlemeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Petrol, İngiltere, Rusya, İngiliz-İran Petrol Şirketi

FOREIGN COUNTRIES' INTERVENTIONS ON IRAN (1907-1921)

Abstract

In addition to its strategic significance, because of the exploration and exploitation of oil reserves at the beginning of the 20th century, Iran became one of the most important States in the world. However, Iran was not able to develop itself and was faced with different domestic problems. These circumstances led to the sharing of Iran by England and Tsarist Russia, which were imperial powers of that time, in 1907. After World War I, although England had tried to establish its own sovereignty over Iran which was in a chaos throughout the war, it had to give up that idea since it encountered the opposition of both Iranian people and the great powers of that period. In spite of that English owned companies continued to run the Iranian petroleum. In 1921, Iran, in where the Soviet-English competition taking place, witnessed the coup of Rıza Khan. Ahmet Rıza Khan who put an end to the Dynasty of Kacar proclaimed his Sheikh and began to follow a balanced foreign policy.

Keywords: Iran, Petroleum, England, Russia, Anglo-Iranian Oil Company

Giriş

İran, tarihin her döneminde, uluslararası gündemde daima var olmuş önemli bir ülkedir. Güçlü bir devlet olduğu zamanlar önemli bir aktör olarak, zayıf olduğu dönemlerde de aktör ülkelerin rekabet alanı olarak, her zaman siyasi olayların merkezinde yer almıştır. Bir yandan coğrafi –stratejik konumu, diğer yandan Şii inancının anavatanını temsil iddiası, hem Müslüman olmayan dünyayla hem de Şii’liğin dışındaki İslâm dünyasıyla tarihi çatışmalara girmesine yol açmıştır. Asya ile Orta Doğu arasında yer alması ve özellikle, Rusya, Osmanlı/Türkiye ve Hindistan arasında bulunması, bölgesel bir çok tarihi olayda “kilit ülke” rolü oynamasına da neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, İran’ın yakın tarihinin, özellikle 20.Yüzyıl başlarında, bir anlamda dış müdahalelerin tarihi olduğuna dikkat çekmektir. Bu dış müdahalelerle ilgili ortaya konulmaya çalışılacak ayrıntıların, İran’ın bugünkü siyasi yapılanmasını anlamaya ve izlemekte olduğu reaksiyoner dış politikayı analize katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın 20.yüzyıla başlatılması, İran’ın bir petrol ülkesi konumuna bu yüzyılın başında gelmesi ve buna paralel olarak müdahalelerin de bu dönemde yoğunluk kazanmış olmasındandır. 1907-1954 döneminde, İran’a yönelik sayısızca dış müdahale olmuştur. Ancak bunların tek bir çalışmaya sığdırılabilmesi oldukça zordur. Bu nedenle, çalışma, 1907-1921 yılları ile sınırlı tutulmuştur. Bununla birlikte, İran’a dış müdahaleler oldukça eski dönemlere kadar gitmektedir.

18.yüzyıla kadar İran’ın rekabet ettiği ülke daha çok Osmanlı Devleti olmuştur. Safeviler döneminde, 1514’de başlayan rekabet daha çok Şii-Sünni ekseninde cereyan etmiştir.¹ Osmanlı Devleti, Başta Tebriz olmak üzere, bir çok İran toprağını defalarca ele geçirmesine rağmen, bu topraklar her defasında İran’a geri dönmüş ve nihayet 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması İran ile değişmez sınırı oluşturmuştur. Ancak, İran’ın iç karışıklıklarla uğraştığı 18.yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti ile Rusya, birlikte bu zayıflıktan yararlanma çabası içerisine girmişlerdir. İstanbul’daki Fransız elçisinin aracılığı ile iki devlet İran’a karşı anlaşmışlardı. I. Petro’nun Azerbaycan ve Kafkasya ‘ya yönelik 1721 Seferi’nin ardından, Osmanlı Devleti de İran’ın Batı ve Kuzeyine bir sefer düzenlemişti. Her ne kadar Tebriz’le birlikte bir miktar toprak kazanılmışsa da bunların bir kısmı iade edilmiş, geriye kalanlar da Nadir Han zamanında İran’a geri dönmüştür. Rusya ise, bu sefer sırasında, İran’dan aldığı Derbend, Bakü, Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgelerini Petersburg’da

¹ Gökhan Çetinsaya, “Tarihsel Perspektifte Türkiye-İran İlişkileri ve Nükleer Sorun”, İran Dosyası, SETA Yayınları, Ankara, 2006, s.2, Erken dönem İran İlişkileri için, bkz., Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul, 1993.

imzaladığı bir anlaşmayla İran'a kabul ettirmişti.² Artık bu tarihten itibaren İran kuzeyde büyük bir Rusya gücü ile de karşı karşıya gelmişti.

19.Yüzyıl'dan itibaren İran'a ilgi duyan bir başka güçlü ülke İngiltere olmuştur. Rusya'nın 1801'de Gürcistan'ı ve ardından Karabağ'ı da ilhak edip Güney Kafkasya'da genişleme sağlaması, Avrupa'da İhtilâl Savaşları ve Napolyon'un Mısır'ı işgal dönemine rastlamıştı. Kaçar Hanedanı'nın ikinci Şahı olan Fath Ali Şah, İngiltere'den Rusya'nın baskılarına karşı yardım talebine cevap alamayınca, Napolyon'la bir anlaşma imzalamıştı. Anlaşma, Rusya ve Hindistan'a saldırı anında Fransa-İran dayanışmasını ve ayrıca İran Ordusu'nun Fransız subaylar tarafından eğitilmesini öngörüyordu. Napolyon'un bölgedeki sonuçsuz kalan girişimi üzerine, Şah bu defa yeniden İngiltere ile Rusya'ya karşı anlaşma zemini aramış ve Fransız General Gardanne'ı sınır dışı etmenin karşılığında, 1814 yılında, taraflar arasında Anglo-Persian anlaşması imzalanmıştı.³ Ancak, İran'ın Rusya'ya karşı İngiltere ile kurmaya çalıştığı denge kısa vadede başarı sağlamadı. Hem bu işbirliği anlaşmasına hem de Rusya'da Çar I.Nikola'nın ölümü nedeniyle çıkan karışıklıklara güvenen İran, 1826'da, Rusya'ya karşı kaybettiği toprakları geri almayı denemişse de bunda başarılı olmadı. Rusya ile girdiği savaşı kaybeden İran, 1828 Türkmençayı Anlaşmasıyla Erivan bölgesini de Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Yunan bağımsızlığı nedeniyle Rusya ile işbirliği yapan İngiltere İran'ı yalnız bırakmıştı.⁴

1834'de, Fath Ali Şah'ın ölümü üzerine, tahta çıkan Muhammed Şah'ın da hem Rusya'ya kaybedilen toprakların geri alınması ve hem de Afganistan'a yönelik girişimleri sonuçsuz kaldı. İngiltere bu harekete karşılık İran Körfezi'ndeki adalardan birini işgal etti. Rusya'nın da Hazar Denizi'ndeki faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine Şah yeniden İngiltere'ye döndü. Bundan yararlanan İngiltere de İran'la 1839 yılında bir Ticaret Anlaşması imzaladı.⁵ Bu anlaşma ile İngiltere İran'dan geniş ticari kapitülasyon hakları kazandı. Osmanlı Devleti'nin, aynı dönemde, İngiltere ile benzer bir serbest ticaret anlaşmasını (1838 Baltalimanı) imzalayarak açık bir pazar haline geldiği göz önüne alındığında, bu anlaşmanın ne anlama geldiği çok net olarak ortadadır.

² Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, TTK. Yayınları, Ankara, 1993, s.262, Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789), Türkiye Tarihi,Cilt.3, Yayına Hazırlayan, Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 60.

³ Chris Paine and Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers:1872-1954", MERIP Reports, Middle East Research and Information Project, No. 37 (May, 1975), s. 3.

⁴ George Lenczowski, "Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East", The Journal of Politics, Cambridge Universty Press, Vol. 20. No.1 (Feb., 1958), s. 163, Kurat, s. 323.

⁵ M. H. Malek, "Capitalism in Nineteenth-Century Iran", Middle Eastern Studies, Vol. 27, No. 1 (Jan., 1991), s. 76

1848 yılında, Muhammed Şah'ın yerine tahta çıkan Nasser al- Din Şah (Nasıruddin) zamanında, İran üzerinde İngiltere'nin ve Rusya'nın hem kontrolleri hem de rekabetleri sürmüştür. 1896 yılına kadar yaklaşık elli yıl tahtta kalan Nasıruddin Şah, içerde muhaliflerine karşı mücadele ederken hep dış güçlerin desteğini görmüştür. Bu nedenle, hem Rusya hem de İngiltere onu desteklemişler ve ait olduğu Kaçar Hanedanı'nın iktidarının devamlılığını savunmuşlardır.⁶ Nasıruddin kendisini “Şahların Şahi” olarak ilân etmesine rağmen, içeride tüm otoriteyi temsilden oldukça uzaktı. İngiltere ve Rusya'ya dayanarak sadece Tahran ve çevresinin denetimini elinde tutuyordu. Bir yandan dış güçlerin desteği ile Şahlığını sürdürürken, diğer yandan ülkedeki feodal bölünmelerden de yararlanıyordu. Feodal güçler üzerinde kontrolü sağlayabilmek için despotik bir yöntem izlemesi kendisine ve onu destekleyen dış güçlere karşı reaksiyoner bir hareketin doğmasına da yol açmıştı.⁷ Şah'ın 1896 yılında, bir suikast sonucu öldürülmesi bu tepkinin bir sonucuydu.

20.Yüzyıl Başlarında İran

İran, 20.yüzyıla önemli sorunlarla girdi. Dış ülkelerin müdahalesine karşı oluşan tepkiler gittikçe büyüdü. Nasyonalist hareketi dış müdahalelerin yanı sıra ekonomik sorunlar da tetikliyordu. 1896'da, Nasıruddin Şah'ın yerine geçen Muzafferiddin Şah, bir takım siyasi yasakları kaldırıp, basına da kısmen özgürlük tanıyınca, kendisine ve Saray'a karşı örgütlü bir muhalefetin istemeden de olsa önünü açmış oldu.⁸ Ülkenin etnik ve dini yapısı da Şah'a ve Sarayına karşı muhalefetin yükselmesini kolaylaştırıcı bir etki yaratıyordu. Ülkenin etnik, ekonomik ve siyasi sorunları özetle şöyleydi:

Etnik Yapı

İran'ın nüfus profili sadece farklı etnik gruplara dayanmamaktadır. Etnisite farklılıklarının yanı sıra, mezhep, din ve kabile farklılıkları da bu ülkenin önemli özellikleri arasında yer almaktadır. 20.yüzyıl başlarında, İran halkını oluşturan etnik gruplarla ilgili veriler çok net değildir. Bazı kaynaklarda yer alan tahmini rakamlara göre; Fars kökenliler nüfusun yaklaşık %45 ile en kalabalık kesimi oluşturmaktadır. 1905 sonrası dönem için ileri sürülen tahminlere

⁶ Nikki R. Keddie, “The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview”, International Journal of Middle East Studies, Vol. 2, No. 1 (Jan.,1971), s.7, E. Abrahamian, “The Crowd in Iranian Politics 1905-1953”, Oxford Universty Press, No. 41 (Dec., 1968), s. 185.

⁷ Ervand Abrahamian, A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008, p. 31, Ervand Abrahamian, “Factionalism in Iran: Political Groups in the 14th Parliament (1944-46)”, Middle Eastern Studies, Vol. 14, No.1 (Jan.,1978), s. 23.

⁸ Ervand Abrahamian, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, International Journal of Middle East Studies, Vol. 10. No.3 (Aug.,1979),s. 400.

göre; İran'daki Türk grupların genel ülke nüfusuna oranı %26'dır. Türklerin büyük çoğunluğunu merkezi Tebriz olan Kuzeydoğu'da yaşayan Azeriler oluşturmaktadır. Azerilerden başka Türkmenler, Kaşkaylar, Afşarlar ve Şahsavanlar İran'daki diğer Türk gruplarıdır. Ancak bunlardan Azeriler Şii mezhebine mensup oldukları halde diğerleri Sünnî'dir. Güney Batıda yaşayan Kürtler'le, Kuzistan bölgesindeki Araplar ve Sistan ve Belucistan bölgelerindeki Beluçlar da diğer Sünnî Müslüman grupları oluşturmaktadır. Bundan başka, Müslüman olmayan etnik gruplar arasında Ermeniler, Asuriler, Yahudiler ve Zoroastrianlar gelmektedir.⁹

Kaçar Hanedanlığı döneminde (1794-1925), kendileri Türk oldukları için, İran'da diğer gruplar üzerinde dominant bir dil ve kültür bulunmuyordu. Nüfusun en kalabalık kesimini Farslar oluşturmasına rağmen farklı dillerin yasaklanması söz konusu değildi. Ancak dominant bir mezhep vardı ve bu da ülke nüfusunun %70'den fazlası tarafından paylaşılan Şiilik inancıydı. Şiiliğin İran'ın çimentosu olduğu yaklaşımını abartılı olarak kabul etmemek gerekir. Tarihte bir çok bölünme ve parçalanma tehlikesinin atlatılmasında Şiiliğin bütünleştirici rolünü görmezden gelmek mümkün değildir. Ancak bu İran'da farklılıkların senkronize bir uyum içerisinde yaşadıkları anlamına da gelmemektedir. Özellikle 20. yüzyıla girilirken, ülkenin siyasi ve ekonomik sorunlarının zirveye ulaştığı dönemde, kabileler kabilelere, mezhepler mezheplere, ırklar ırklara ve bölgeler bölgelere karşı büyük bir çatışmanın içerisinde bulunuyorlardı.¹⁰

Ekonomik Sorunlar

20.yüzyılın başında İran yoğun ekonomik problemlerle karşı karşıya bulunuyordu. Ülke ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı idi. 1895'den itibaren Rusya'dan getirilen çay ekilmeye başlanmışsa da ancak ülkenin sınırlı bölgelerinde üretilebiliyordu. Yine belirli bölgelerde yetişebilen zeytin, Rus ve Yunanlı tüccarlar tarafından değerlendiriliyor ve üreticiler çok az bir gelir elde edebiliyorlardı. İpek ticareti de yine yabancı tüccarların kontrolündeydi. Balıkçılık özellikle Hazar Denizi sahillerinde bir başka geçim kaynağını oluşturuyordu. Gilân ve Mazenderan gibi verimli toprakların bulunduğu bölgelerde, çiftçiler ve köylüler hem yabancı tüccarlara hem de merkezi hükümete karşı ayaklanmalar çıkarıyorlardı. Bunların en önemlisi, 1891'deki Tütün Ayaklanması olarak bilinendir.¹¹ Ülkenin büyük bir kısmı hem doğal nedenler hem de tarımın

⁹ Kaveh Bayat, "The Ethnic Question in Iran", Middle East Report, No.237 (Winter, 2005), s. 42, Ervand Abrahamian, "Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firgah-ı Dimokrat", International Journal of Middle East Studies, Vol.1, No: 4 (Oct., 1970), s. 292. İran'daki azınlıklar konusunda ayrıntılar için,bkz., Murat Saraçlı, "İran'da Azınlıklar", Akademik Orta Doğu, Cilt, 2, Sayı, 2, İstanbul, 2008, ss. 141-160.

¹⁰ Abrahamian, Communism and...., p. 292.

¹¹ Janet Afary, "Rebellions of the Caspian Region during the Iranian Constitutional

modernize edilememiş olması nedeniyle kullanılamıyordu. En önemli ihraç ürünlerinden biri afyonda ve neredeyse tamamı Çin'e pazarlanıyordu. Ancak, 1906'da Çin Hükümeti'nin aldığı afyon yasağı kararı nedeniyle bu ihraç ürününün yetiştiriciliği tükenme noktasına gelmişti.¹²

Ekonomik daralma Kaçar iktidarını zor durumda bıraktı. Devletin yıllık gelirinin %80'i toprak vergilerine dayanıyordu. Bundan başka madenlerden ve posta hizmetlerinden alınan vergiler de vardı. 1890'ların sonunda, ülkenin yıllık devlet gelirleri yaklaşık olarak 8 milyon dolardan biraz fazlaydı. Bunun tamamına yakını savunma harcamaları ve Saray giderlerinde kullanılıyordu.¹³ Ülkenin yabancı ülkelere ve bankalara olan borçları bir hayli kabarıktı. 1903 yılında Muzafferiddin Şah yönetimi yeniden büyük bir para darlığına girmişti. Banque d'Escompte'ten tekrar kredi alabilmek ve Rusya ile ticaretteki yeni vergi oranlarında revizyon yapmak amacıyla, Belçikalı vergi uzmanı Monsieur Naus'a yetki verildi. Ancak, yapılan düzenlemeler ekonomik krizin aşılmasında yeterli olamadı.¹⁴ 1905 yılına gelindiğinde, ülkedeki ekonomik kriz en üst düzeye ulaşmıştı. Dışarıdan beklediği ekonomik desteği elde edemeyen hükümet, son çare olarak, temel ihtiyaç maddelerinde aşırı fiyat artışlarına gitti. Şekere %33 ve buğdaya da %90 oranlarında zam yapıldı.¹⁵ Bu zamlar İran halkı için bardağın taşması demektir. Merkezi yönetime karşı başlayan toplumsal eylemler, 1906 yılında, Anayasa İhtilâline dönüştü.

1906 İhtilâli

İran'da, 1906 yılında meydana gelen ve bir anayasanın kabulü ve meclisin açılmasıyla sonuçlanan ihtilâl ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı tarihçiler, bu hareketin 19.yüzyıldaki Avrupa anayasa hareketlerinin İran'daki gecikmeli bir yansıması olduğu görüşündedir. 1905 yılında Rusya'da ve 1908 yılında da Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyet hareketlerinin neredeyse aynı dönemde gerçekleştikleri göz önüne alındığında, bu görüşün kısmen doğru olduğu kabul edilebilir. Ancak, Rusya'daki hareketin bir anayasal düzen talebiyle ortaya çıkmasına, Osmanlı Devleti'nde de, yürürlükten kaldırılmış bir anayasayı geri getirmek esas amaç olmasına karşın, İran'da çok farklı amaçlar için başlayan eylemler sonradan bir meşrutiyetle sonuçlanmıştır.¹⁶ Olayın bir

Revolution, 1906-1909", International Journal of Middle East Studies, Vol. 23, No. 2 (May,1991), s. 148.

¹² Bradley Hansen, "Learning to Tax: The Political Economy of the Opium Trade in Iran, 1921-1941", The Journal of Economic History, Vol. 61, No. 1 (Mar.,2001), s. 97.

¹³ Abrahamian, A History of Modern Iran, ..., s. 11.

¹⁴ Paine and Schoenberger, s. 6.

¹⁵ Abrahamian, The Causes of the Constitutional Revolution, s. 404.

¹⁶ Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'ndeki anayasal hareketlerin karşılaştırmalı analizi konusunda, bkz., Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional

meşrutiyete dönüşmesi her ne kadar İran entellektüelinin eseri olsa da, eylemin öncülüğünü Şii ulema yapmıştı. Ulemanın amacı, öncelikle, din adamlarının yönetimdeki etkinliğinin artırılması ve daha çok yabancıların ülkedeki varlığına son verilmesinin sağlanmasıydı. Ulema içerisinde entelektüel birikime sahip olanların bulunduğunu da dikkate almak gerekir. Bazı Batılı araştırmacılar da bu eylemi “Anayasacılık ve Milliyetçilik Hareketi” olarak değerlendirmişlerdir.¹⁷

İhtilâl,1906 yılında, birdenbire ortaya çıkmış değildir. Uzun bir süreden beri devam eden yabancı karşıtlığı, yukarıda belirtilen ekonomik sorunların üst düzeye çıktığı ve siyasi istikrarsızlığın da arttığı bir dönemde ortaya çıkan kitlesel eylemler bir ihtilâle dönüşmüştür. Yabancılar karşı halkın ilk ciddi eylemi 1891 yılındaki “Tütün Ayaklanması” idi. Bu nedenle, bazı araştırmacılar, ihtilâlin başlangıcını bu sembolik olaya kadar götürmektedirler. Belirtilen tarihte, hükümetin İngiliz Şirketi Major Talbot’a tütünde 50 yıl süreyle monopol (üretim-dağıtım) hakkını tanınması üzerine, orta sınıf halk ve entelektüeller ayaklanmışlardı.¹⁸ Seyyid Cemaleddin Afganî’nin de yönlendirmesiyle, Aye-tullah Şirazi’nin verdiği “Tütün Fetvası” kitlesel eylemi doğurmuştu. Şah Nasuriddin’in, 1896 yılında, Mirza Rıza Kirmanî tarafından bir suikastta tabanca ile vurularak öldürülmesi bu reaksiyonun bir uzantısıydı. Ayaklanmanın sadece yabancı karşıtlığına dayanması nasyonalizm bilincinin İran’da liberal düşünceden önce geldiğini göstermektedir. Nitekim, 1905 yılında başlayan ve bir yıl sonra ihtilâle dönüşen olayların başlangıcını da, gümrüklerden sorumlu Belçikalı Monsieur Naus’un sınır dışı edilmesi talebi oluşturmuştur. Muhalefetin diğer talepleri arasında, Tahran Valisi Âla’ud-Devle ile Sadrazam Ayn’ud-Devle’nin azledilmesi isteği de yer alıyordu. Ancak, bunların ülkede rejimin değişmesi gibi bir konuyla pek ilgisi yoktu. Bundan daha önemlisi, muhalefetin ülkede İslâm Hukuku’nun tam olarak icra edilmesini de istemesiydi.¹⁹ Görüldüğü gibi, başlangıçta ne bir anayasa ne de bir meclis talebi henüz söz konusu değildi.

1905 yılında, Japon-Rus Savaşı nedeniyle ülkede başlayan şeker kıtlığı sırasında, tüccardan bazı kişilerin falakaya yatırılması ihtilâlin fitilini ateşledi. Ulemeden Tabatabai ve Behbehani’nin de desteği ile halk Tahran’daki Şah Camii’nde toplandı. Seyyid İsfehani’nin toplanan kitlelere yapmış olduğu hü-

Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908”, *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No: 6 (May, 1995), ss. 1383-1447.

¹⁷ John Foran, “The Strengths and Weakness of Iran’s Populist Alliance: A Class Analysis of the Constitutional Revolution of 1905-1911”, *Theory and Society*, Vol. 20, No. 6 (Dec.,1991), s. 802.

¹⁸ Abrahamian, *The Causes of the Constitutional Revolution*, s. 399.

¹⁹ Kaan Dilek, “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, Cilt, 2, Sayı, 1, İstanbul, 2007, s. 52.

kümet karşıtı konuşma (vaaz) halkı daha da cesaretlendirmişti. Hükümet kuvvetleri ile muhalifler arasında çıkan çatışmalarda bir çok kişi ölmüştü. Esnaf kesiminden, 79 yaşında, çok sevilen bir kişinin de ölümü üzerine, ulema Tahran'ı terk ederek Kum Kentine gitti. Böylece hükümetle köprüler tamamen atılmış oluyordu. Şah'ın sadrazam Ayn'ud-Devle'yi azletmesiyle, ulemanın Tahran'a dönüşü sağlanmışsa da olaylar tamamen yatışmadı. 1906 yılında, Muharrem ayında başlayan kalabalık halk gösterileri ihtilâl giden en son dönemeci oluşturdu. Başta Tahran olmak üzere, birçok büyük şehirde başlayan esnafın kepenk kapatması ve grevler Şah'ı muhalefetin isteklerini kabule zorladı. İngiliz elçiliğinde ve camilerde toplanan ve sayıları 14.000 civarında tahmin edilen kalabalık bu ihtilâlin kitlesel sembolüydü. Meşrutiyet taleplerinin bu son dönemde ortaya çıkması ve 57 kişiden oluşan bir ihtilâl komitesinin kurulması olayın arkasında İngiltere'nin bulunduğu şekledeki yorumlara neden oldu. Bununla birlikte İngiltere'nin ihtilâl ile ilişkin her hangi bir resmi açıklaması olmamıştı.²⁰

Muzafferiddin Şah, muhalefetin anayasanın ilân edilmesi ve meclisin açılması yönündeki taleplerini kabul ederek bir "Meşrutiyet Fermanı" yayınladı, fakat bundan iki ay sonra öldü. Yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti. 1906 Eylülünde toplanan Anayasa ve Seçim Komisyonu'nun çalışmaları sonucu, İran'da meşrutiyet yönetimine geçildi.²¹ 1906 yılının sonunda açılan İlk İran Meclisi'nde ulema %29, bürokratlar ve seçkinler %22, esnaf %18 ve tüccar kesimi de yaklaşık %17 oranında temsil ediliyordu. Anayasayla Şah'ın yetkileri de kısmen sınırlandırılmıştı. Anayasal rejimi merkezi yönetimin üzerlerindeki baskıyı azalttığı gerekçesiyle kabile ileri gelenleri ve yerel yöneticiler de destekliyordu. Ancak meşrutiyet yönetimi de siyasi bunalımın aşılması için yeterli olamadı. 20 ay kadar yürürlükte kalan ilk meclis döneminde dokuz kez hükümet değişikliği olmuştu. Rusya'ya yakınlığı ile bilinen ve Rus mürebbiyeler elinde büyümüş olan Muhammed Ali Şah bu ülkenin desteği ile meclisi kapatmaya karar verdi. 1879 yılında, Rusya'nın yardımıyla kurulmuş olan ve Şah'ın en önemli askeri birliği olarak bilinen Kazak Tugayı'na bağlı askerler, 23 Haziran 1908'de, meclis binasını bombalayarak meşrutiyet rejimine son verdiler. Bu meclise karşı yapılmış bir darbe anlamına geliyordu.²² İngiltere'nin bu darbeye sessiz kalmasının nedeni bir yıl önce Rusya ile İran'ı paylaşmış olmalarıydı.

²⁰ Andrew F. Westwood, "Politics of Distrust in Iran", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, (mar., 1965), s. 125, Foran, s. 804, Abrahamian, *The Causes of the Constitutional Revolution...*, s. 403, Dilek, ss. 61-62.

²¹ Abrahamian, *The Causes of the Constitutional Revolution...*, s. 407.

²² Foran, s. 805, Sohrabi, s. 1416, Keddie, s. 9, Abrahamian, *The History of Modern Iran*, s. 51.

İran'ın İngiltere ve Rusya Tarafından Paylaşılması 1907

19. yüzyıl boyunca İran'da birbiriyle önemli bir rekabete giren İngiltere ile Rusya, 1907 yılından sonra bu çatışmaya son verdiler. İki ülkenin ilişkilerinde ortaya çıkan bu radikal değişiklik sadece İran'la ilgili değildi. İngiltere ile Rusya'nın çatışma içerisinde oldukları bölgeler arasında, İran'dan başka Türk Boğazları, Afganistan, Çin, Tibet ve Moğolistan da bulunuyordu. İngiltere'nin bu bölgelerin bir çoğunda Rusya ile çatışma nedeni Hindistan'ın güvenliği sorunuyla ilgiliydi. Avrupa'da Almanya'nın öncülüğünde kurulan İttifak Bloku, gelecekte, bu bölgelerde bir Alman tehlikesine işaret ediyordu. İngiltere'nin çıkarları İran'ın toprak bütünlüğünden daha önemliydi. Rusya açısından da durum çok daha farklı değildi. Bir yandan Batı'da Pan-Germen İttifakı'nın tehdidi altında bulunan Rusya, 1904-1905 Savaşı'nda da Doğu'da Japonya'ya karşı ağır bir yenilgi almıştı. Değişen güçler dengesi hem Rusya'yı hem de İngiltere'yi birbiriyle çatışmadan beraberliğe zorluyordu.²³ Ayrıca, 1904'deki İngiltere ile Fransa arasında sömürgelerin paylaşılmasını öngören anlaşma da Rusya'nın İngiltere ile ilişkilerini düzeltmesi için önemli bir örnekti. Çünkü, Fransa bu anlaşma ile hem Almanya'ya karşı İngiltere'nin desteğini sağlamış hem de bazı sömürgeleri onunla paylaşarak önemli kazanımlar elde etmişti.

Rusya'nın bu rasyonalist yaklaşımı sonucunda, iki ülke arasında başlayan görüşmeler 1907 yılında iki anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bunlar Motono-Izwolsky ve Grey-Izwolsky Anlaşmalarıydı. İlk anlaşma iki ülkenin Mançurya ve Moğolistan konusunda izleyecekleri politikaları düzenliyordu. Grey-Izwolsky Anlaşması ise İran ve Afganistan'la ilgiliydi. Anlaşma ile Afganistan tamamen İngiliz nüfuzuna bırakılırken İran bölünüyordu.²⁴ Buna göre, İran üç coğrafi bölgeye ayrılıyordu. Kuzey bölgesi Rusya'nın etki alanı içerisinde kalırken, güney İran İngiltere'nin sayılıyordu. Orta İran ise tarafsız bir bölge olarak bırakılıyordu.²⁵ Olayın garipliği, bu anlaşmanın İran'ın iradesi dışında imzalanmış olmasıydı. İngiltere-Rusya Anlaşması dönemin olayları ile birlikte düşünüldüğünde birçok anlam taşımaktaydı. Birinci olarak, bu anlaşma üçlü bağlaşma (itilâf) nın son aşamasını oluşturmuştu. İkinci olarak, anlaşmadan bir yıl sonra İngiltere Kralı VII. Edward'la Rusya Çar'ı II. Nikola Reval'de buluşarak Osmanlı Devleti'ni de benzer şekilde paylaşma konusunda anlaşmaya varmışlardı. Fakat, anlaşmanın en önemli etkisi, şüphesiz ki, İran'ın iç siyasetinde yol açtığı gelişmelerdi. Muhammed Ali Şah'ın, 1908'de, yukarıda belirtildiği gibi, meclise karşı düzenlediği darbe Rusya'nın desteği ile gerçekleşmişti. İngiltere'nin 1906 İhtilâli'ne sempatisinin bilinmesine rağmen, 1908'de or-

²³ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, (1914-1995), Alkim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 34.

²⁴ A. Lobanov-Rostovsky, "Anglo-Russian Relations through the Centuries", Russian Review, Vol. 7, No. 2 (Spring, 1948), ss. 49-50.

²⁵ Abrahamian, Factionalism in Iran..., s. 24.

tadan kaldırılmasına sessiz kalışının da bu anlaşma ile ilgili olduğuna şüphe yoktur.

1907 Anlaşması, bir anlamda, İran'ın kapılarının dış dünyaya kapatılması demekti. Ülkenin kuzeyi tamamen Rusya kontrolü altına girmiş ve bunu anlaşmayla İngiltere de kabul etmişti. Rusya'yı burada rahatsız edebilecek başka bir ülke de söz konusu değildi. Osmanlı Devleti'nin, Rusya'yı rahatsız etmesi bir yana, Kars, Ardahan ve Batum bile 1878 Berlin Anlaşması'ndan beri Rusya'nın elinde bulunuyordu. İran'ın güney kapısı da İngiltere tarafından tutulduğundan artık İran'a bir başka ülkenin dış müdahalesi olamayacağı gibi, bu ülke üzerinden Hindistan ve Afganistan'ın güvenliğinin tehdidi de imkânsızdı. Esasında, Rostovsky'nin de belirttiği gibi,²⁶ bu anlaşma, sadece İran'ın ve etrafındaki bölgenin bir güvenlik çemberi içine alınmasını değil, Bağdat'tan Kiaochow'a kadar meydana gelebilecek Alman tehlikelerini de etkisizleştirebilecek bir İngiltere-Rusya işbirliği idi. Bununla birlikte, bu paylaşmanın İran petrolleriyle ilgili olduğunu da göz ardı etmek mümkün değildir. İran petrollerinin güneyde ve kuzeyde bulunduğu dikkate alındığında anlaşmanın aynı zamanda petrol paylaşım anlaşması anlamına geldiği açıkça ortadadır. Diğer yandan, hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin İran'la olan ticari ve ekonomik ilişkileri de anlaşmadan etkilenmiştir. İran, ihracatının ve ithalatının neredeyse tamamını bu iki ülkeyle gerçekleştiriyordu. 1914 yılı öncesinde, İran'ın Rusya ile 12 milyon ve İngiltere ile de 4,5 milyon pound tutarında ticaret hacmi vardı. İhracatın %71,6 sı ve ithalatın da %55,5'i Rusya'ya dayalıydı. Her iki ülke de İran'da kurdukları bankalar ve şirket ortaklıkları ile başta petrol olmak üzere birçok malın imtiyaz hakkını ele geçirmişlerdi.²⁷

Anlaşmanın İran üzerinde tatbikatı döneminde ülke büyük çalkantılarla karşı karşıya kaldı. Meşrutiyet yanlıları yürürlükten kaldırılan anayasal düzeni yeniden geri getirmek için, fakat aynı zamanda da bu anlaşmaya tepki göstermek amacıyla harekete geçtiler.²⁸ 1909 yılında başlayan ayaklanmalar bir iç savaşa dönüştü. Ülkenin her tarafına yayılan direnişlerin en etkilisi Tebriz,

²⁶ Rostovsky, s. 50.

²⁷ Foran, s. 799.

²⁸ 1908'de, Genç Türkler İhtilâli ile Osmanlı Devleti'nde anayasanın tekrar yürürlüğe girmiş olması İran'daki meşrutiyet yanlılarını da etkilemişti. 1909'da başlayan hareket Osmanlı'daki gibi bir nitelik taşıyordu. Anayasal yönetimin yürürlükten kaldırılmış olmasının tek sorumlusu Şah değil, aynı zamanda yabancı güçler kabul ediliyordu. Meşrutiyet hareketinin arkasındaki en önemli güç yine nasyonalizm rüzgârıydı. Yabancı müdahalelerine ve özellikle 1907 Anlaşmasını eleştiren şiirlere dönemin İran Edebiyatı'nda sıkça rastlanılmaktadır. Bunlar arasında en tanınmış olanlarından birisi, İraj Mirza'nın 1907 İngiltere- Rusya Anlaşması'nı hicvetmek için kaleme aldığı idi. Bkz., Kamyar Ghaneabassiri, "U.S. Foreign Policy and Persia, 1856-1921", Iranian Studies, Vol. 35, No. 1/3 (Winter-Summer, 2002), s. 145.

İsfahan, Gilân ve Raşd bölgelerinde olanlardı. Tebriz’de ayaklanmanın öncülüğünü yapan Mücahidûn örgütü Şahın askerlerini şehirden çekilmeye zorlayınca, askerler de şehri bloke ederek açlığa mahkûm etmişlerdi. Halkın direnişi yine de devam edince, şehre Rus askerlerinin girişine izin verilmiş ve hareketin öncüleri Osmanlı Konsolosluğu’na sığınmak zorunda kalmışlardı. Buna rağmen diğer bölgelerdeki direnişlerin önü alınamayınca, ülkenin her bölgesinden gelen direniş güçleri Tahran’da toplanmışlar ve Şah’a bağlı Kazak Tugayı’na mensup askerlerle iki gün süren çatışmalar olmuştu. Yaklaşık 500 kişinin öldüğü çatışmalardan sonra, Muhammed Ali Şah kendisine bağlı askerlerin çembere aldığı Rusya elçiliğine sığınmış ve daha sonra da, 11 yaşındaki oğlu Ahmet adına tahttan çekilerek Rusya’ya sürgüne gitmek zorunda kalmıştı.²⁹ Böylece, İran’da 1909’dan sonra yeniden anayasal bir döneme geçilmiş ve meclis yeniden açılarak yeni bir iktidar işbaşına gelmişti.

Şah’ı tahttan çekilmeye zorlayan hareketin homojen bir özelliği yoktu. Hareket, farklı amaçlara yönelik grupların kendiliğinden oluşan bir eylem birlikteliği görünümündeydi. İslâmi gruplar İngiltere’ye karşı, meşrutiyet yanlıları ise Şah’ın otoriter yönetimine karşı ayaklanmışlardı. Şah’ın değişmesi ve meşrutiyet yönetiminin yeniden yürürlüğe girmesi ülkedeki iç savaşı sona erdirmedi. Şah’ın devrilmesi sırasında bazı kabileler daha çok ön plâna çıkmışlardı. Bunların en önde geleni İsfahan bölgesini kontrol eden Bahtiyari Kabilesiydi. Meşrutiyet hükümetinde başbakanlık ve savunma bakanlığı dahil beş bakanlık bu kabile üyeleri tarafından doldurulmuştu. 1909-1911 döneminde açılan ikinci mecliste de dengeler değişmişti. Parlamenterlerin %83’ünü toprak sahipleri ve %12’sini de ulema mensupları oluşturmaktaydı. İç savaş sırasında, Rusya Tebriz, İngiltere de Güney’deki Şiraz bölgesine asker göndererek 1907 Anlaşması’ndan geri adım atmayacaklarını göstermek istediler. Ancak, yeni hükümetin İngiltere-Rusya Anlaşması’nı tanımadığını resmen açıklaması üzerine, Rusya kendi ülkesinde sürgünde bulunan eski Şah Muhammed Ali’yi geri getirmeyi denemişse de bunda başarılı olamadı. 1911 Kasım ayında Rusya’nın Tahran Hükümeti’ne bir nota vermesiyle kriz doruk noktasına ulaştı. Rusya’nın notasında; Hükümetin anlaşmayı uygulamaması durumunda, İran’ın Rusya-İngiltere ortak işgaline uğrayacağı açıkça belirtiliyordu. Notada ayrıca, meclisin kapatılması ve Rusya ve İngiltere karşıtı kişilerin kabineden atılmasının yanı sıra Amerikalı Shuster’in ülkeden kovulması da isteniyordu. Hükümet notayı kabule eğilimliydi, ancak bir yandan da, kalabalık halk gösterilerinden cesaret alıyordu. Yabancı güçlerle halk arasında sıkışan hükümet, sonunda yabancı baskısına boyun eğmek zorunda kalmış ve çocuk yaştaki Ahmet Şah’a meclisi feshettirmek zorunda kalmıştı.³⁰ Böylece, İngiltere ve Rusya İran üzerindeki kontrollerini yeniden pekiştirmişlerdi.

²⁹ Foran, s. 807, Sohrabi, s. 1434.

³⁰ Ganebassiri, s. 157, Abrahamian, The Crowd in Iranian...s. 188, Paine and

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Rusya'nın aynı blokta yer almaları, İran üzerindeki kontrollerinde dayanışmayı daha önemli hale getirdi. Her ne kadar İran Hükümeti savaşta tarafsızlığını resmen açıklamışsa da bu tamamen sözde kaldı. Bir anlamda savaş yarı bağımsız İran'ın sonu oldu. Savaşın çıkmasından kısa bir süre sonra açılan meclis, savaş içerisinde yeniden feshedildi. Kırılğan koalisyon hükümetleri, zaten çok azını ellerinde tutabildikleri otoritenin tamamını kaybettiler. İngiltere ve Rusya'ya duyulan reaksiyon nedeniyle İttifak Devletleri'ne bazı eğilimler ortaya çıktı. Bundan yararlanmak isteyen Almanya da, savaş sırasında, İran'a bazı askeri danışmanlar ve uzmanlar göndererek, halk arasında Rusya ve İngiltere aleyhinde propaganda çalışmaları yürüttü. İngiltere ve Rusya'nın buna cevabı tarafsız bölgeyi de işgal etmek oldu.³¹ Almanya'nın desteklenmesi görüşünü savunanlar, Tahran'ı terk ederek Kirmanşah'da ayrı bir yönetim kurduklarını açıkladılar.³² Savaş sırasında ülkedeki Şii ve Türk gruplar açıkça Almanya ve Osmanlı Devleti'nin tarafını tutarken, Ermeni ve Assuriler bütün kalpleriyle Müttefiklerin ve özellikle Rusya'nın zaferini dilediler.³³

Savaş boyunca İran tam bir kaos içerisinde kaldı. Yabancı ülke asker ve personelinin varlığı yanında, Şah yanlıları, anayasacılar, nasyonalistler, etnik ve dini gruplardan hiçbirisi diğerinin varlığını tanımadı. Savaş dışı olmasına rağmen, ülkede, savaşa giren birçok ülkeden daha çok insan hayatını kaybetti. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine, Kuzeydeki Azerbaycan bölgesi bağımsızlığını ilân etti. Gilân bölgesinde Sovyetler Birliği'nin yönlendirmesiyle bir Sovyet rejimi kuruldu. Güneybatı'da da Kürtlerle Assuriler arasında çatışmalar çıktı. Kuzistan bölgesi otonomi ilân ederken, Sistan ve Belucistan bölgeleri tamamen kabile şeflerinin kontrollerinde idi. Isfahan'da Bahtiyari kabilesi denetimi elinde bulundururken, Kirmanşah ve güneydeki diğer İngiliz bölgelerinde de gruplar arası çatışmalar yaşanıyordu.³⁴ Ülkedeki düzensizlikler zaten savaşın etkisiyle bozulan ekonominin daha da kötüye gitmesine yol açtı. Özetle, İran Birinci Dünya Savaşı döneminde, kendi iradesi dışında gelişen olaylarla, coğrafi kadersizliğinin de etkisiyle, bunalımlar ülkesi olmaktan kurtulamamıştı.

Schoenberger, s. 7, Foran, s. 812.

³¹ Ganebassiri, s. 161.

³² Fakreddin Azimi, "On Shaky Ground: Concerning the Absence or Weakness of Political Parties in Iran", *Iranian Studies*, Vol. 30. No. 1/2 (Winter-Spring 1997), s. 55.

³³ Ervand Abrahamian, "Kasravi: The Integrative Nationalist of Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1973), s. 276.

³⁴ Abrahamian, *Factionalism in Iran...*, s. 25.

İran ve İngiltere

1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilâli, hem Kafkasya'da hem de özellikle Kuzey İran'da yeni rekabetlerin yaşanmasına neden oldu. Rusya'da 1917 yılı sonlarında kurulan Sovyet yönetiminin savaştan çekilme kararı alması üzerine artık 1907 anlaşması sona ermiş ve görünürde İngiltere İran'la baş başa kalmıştı.³⁵ Savaşın sonlarına doğru ülkenin kuzey bölgesinde meydana gelen ayaklanma ve otonomi girişimleri biraz da Rusya'nın yarattığı boşluktan kaynaklanmıştı. Bundan daha önemlisi, Kafkasya bölgesinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın da 1918 yılı başında bağımsızlıklarını ilân etmiş olmalarıydı. Ancak, Sovyetlerin İttifak Devletleriyle Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzalamalarından sonra, Almanya Hazar petrollerini kontrol için Kafkasya ve Kuzey İran'a karşı atağa geçti. Osmanlı Devleti de bu fırsattan yararlanarak Kafkasya ve Kuzey İran bölgesine girme kararı aldı. Ancak, bu sırada bağımsızlığını yeni ilân etmiş olan Azerbaycan'da hükümete karşı Stephan Şaumyan önderliğinde gerçekleştirilen bir darbe, Hazar bölgesi petrollerinin kontrolü için müthiş bir mücadelenin başlamasına yol açtı.³⁶

Bu süreçte, Osmanlı Devleti Bakü'yü kurtarmak ve Gence'ye taşınan Azerbaycan hükümetini tekrar işbaşına getirmek için harekete geçince, Müttefiki Almanya'yla bile çatışmak zorunda kalmıştı. Talât Paşa'nın Berlin'i ziyaretine rağmen, Alman askerlerinin kontrolünde bulunan Batum-Tiflis-Bakü tren yolunu kullanamayan Osmanlı orduları, Bakü'ye ulaşabilmek için, İran sınırları içerisindeki Culfa-Bakü güzergâhını kullanmak zorunda kalmışlardı. Ermeni kökenli Şaumyan'ın darbeyi Bakü petrollerinde çalışan işçilere dayanarak gerçekleştirmesi ve kurmuş olduğu yönetimin sosyalist nitelik taşıması nedeniyle Sovyet yönetimince destekleniyordu. Gerek Lenin, gerekse Stalin tarafından Kafkasya'dan sorumlu Zinoviev'e bu yönde talimatlar verilmişti. Ancak Rusya'da iç savaş yaşanmakta olduğundan, Komünist yönetime karşı savaştan Çarlık yanlısı askerlerin de Bakü'de yaşananlara ilgisi devam ediyordu. Çar yanlısı bir kısım askerler de Albay Biçerakov komutasında İran'dan Baküye doğru harekete geçmişlerdi.³⁷ İşte tam bu sırada, Bakü'ye doğru bir başka hareket İranda'ki İngiliz askerlerinden geldi. General Dunsterville yönetimindeki İngi-

³⁵ Sovyetler savaştan çekilme kararı aldıktan sonra, 1907 Anlaşmasını da deşifre etmişlerdi. Merkezi yönetime karşı tepki ve ayaklanmaların meydana gelmesinde Sovyetlerin bu açıklamalarının da büyük etkisi olmuştu. Ayrıca, Sovyetler bu anlaşmayı İran'daki İngiliz varlığını sabote etmek için de kullanmışlardı. Bkz., Ali Granmayeh, "The Soviet Union and Its Southern Neighbours: İran and Afganistan 1917-1933", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 74, No. 4 (Oct., 1996), s. 20.

³⁶ Stephen White, "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review*, Vol. 33, No. 3 (Sep., 1974), s. 500.

³⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1990, s. 528.

liz kuvvetleri, Beyaz Rusya kuvvetlerine destek vermek amacıyla, 1918 Ağustos'unda, Gilân'daki Küçük Han önderliğindeki Cengeli hareketini zayıflatarak Bakü'ye yönelmişlerdi.³⁸ Fakat, bu müthiş rekabeti kazanan Osmanlı Devleti olmuştu. 1918 Eylül'ünde Bakü'ye giren Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri Şaumyan yönetimini devirerek meşru Azerbaycan yönetimini tekrar Bakü'de iktidara taşımışlardı. Bu askeri hareket sırasında Osmanlı kuvvetleri Tebriz ve çevresine, dolayısıyla, İran'a da girmişlerdi. Ancak bundan çok kısa bir süre sonra imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması gereği Kafkasya ile birlikte İran topraklarından da geri çekilmek zorunda kalmışlardı.³⁹

Birinci Dünya Savaşının bitmesiyle, İngiltere İran'la baş başa kalmıştı. Çünkü, İran'daki muhtemel rakiplerinden Almanya ve Osmanlı Devleti tamamen pasifize olmuşlardı. İran'ı paylaştığı Çarlık rejimi de artık yoktu ve Sovyetler de, yukarıda belirtildiği gibi, Çarlığın bu politikalarını deşifre ederek kınamışlardı. Ancak, alternatifsiz ve rakipsiz gibi görünmesine rağmen, İngiltere İran'da çok rahat da değildi. Çünkü, İngiltere'nin İran'daki fiili varlığının hukuki bir temeli yoktu. Bu duruma İran halkının göstereceği reaksiyon kadar Paris Barış Konferansı'nda yer alan devletler de karşı çıkabilirdi. İngiltere'nin bu işi bir anlaşmaya bağlayarak, İran'daki varlığını meşrulaştırması hiç de hoş olmayan bu görünüme bir çözüm getirebilirdi. Bu nedenle, İngiltere oluşması muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için, İran'la bir anlaşmanın yollarını aramaya başladı ve yoğun çabaları sonucunda da ortaya çok tartışılacak olan 1919 İngiltere-İran Anlaşması çıktı.

İngiliz-İran Anlaşması, 1919

Anglo-İranian Agreement adıyla bilinen bu anlaşmanın mimarı İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'du. Daha önce İran'da diplomat olarak görev yapmış olan Curzon bu ülkeyi yakından tanıyordu. Anlaşma ile hedef, öncelikle, Rusya'nın tahliye etmiş olduğu Kuzey İran bölgesindeki petrol imtiyazlarını da elde etmektir. Curzon'un, İngiltere'nin İran petrollerinde tek söz sahibi olabilmesi için, çabalarının daha savaş sona ermeden başladığı anlaşılmaktadır. Savaşın son günlerinde, İngiltere'nin desteği ile Tahran'da 1918 Ağustos'unda, Vosug al-Dawleh kabinesi kurulmuştu. Yeni Başbakan'ın, ülkedeki feodal ve bölgesel güçlere karşı mücadele etmek ve onları İngiltere'nin yardımıyla etkisiz hale getirmek için sırtını bu ülkeye dayaması İngiltere'nin işini kolaylaştırdı. Curzon'un direktifiyle, Sir Percy Cox hem Başbakan Vosug'la hem de Nusrat al-Dawleh (Firuz) ve Sarem al-Dawleh adlı hükümet-

³⁸ Janet Afary, "The Contentious Historiography of the Gilan Republic in Iran: A Critical Exploration", *Iranian Studies*, Vol. 28, No. 1/2 (Winter-Spring, 1995), s. 7.

³⁹ Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı, 48, Ankara, (Kasım 2000), s. 770. , Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 542.

teki iki bakanla bir çok gizli görüşme gerçekleştirdi. Yaklaşık bir yıl devam eden görüşmeler İngiltere hükümet çevrelerinde de tartışmalara neden oldu. Curzon ve dışişleri bakanlığı İran'la çok kârlı bir anlaşma için ısrarlı olurken, Savaş Bakanlığı ve Hindistan Bakanlığı başta olmak üzere hükümetin bir çok üyesi, bunun İran'da nasyonalist hareketleri tetikleyeceği gerekçesiyle çekinmelerini dile getirdiler. Sonunda Curzon'un dediği oldu ve Anglo-Iranian Agreement 9 Ağustos 1919'da imzalandı.⁴⁰

Curzon İran'la yapılacak anlaşmanın Meclis'in onayı olmaksızın yürürlüğe girmesinde ısrar etmişti. Fakat bu gerçekleşmedi ve anlaşma İran Meclisi'nin onayı koşulu ile kabul edildi. Bu İngiltere'yi bundan sonra İran'da zora sokacak bir durumdu. Anlaşma'nın onaylanması durumunda, İran'da sadece İngiliz danışmanları bulunabilecekti. Başta ordu ve iletişim olmak üzere, tüm nakliyat, kredi ve finans işleri İngilizlerce organize edilecekti. Anlaşmada ayrıca, İran'ı modernleştirme projesi adı altında bir programa da yer veriliyordu. Buna göre; tüm resmi işlerin düzenlenmesi ve kurumların yenilenebilmesi için İngiltere, İran'a 20 yıl süreli ve %7 faizle, iki milyon pound kredi verecekti.⁴¹ Fakat bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi mümkün olmadı. Anlaşmanın resmen açıklanmasından sonra, Tahran yönetimine karşı yoğun tepkiler oluştu ve başta Tebriz, Gilân, Raşd ve Meşhed olmak üzere bir çok bölgede ayaklanmalar oldu. Ülke, hükümetin bu anlaşma için İngilizlerden rüşvet aldığı iddialarıyla çalkalanıyordu. Nasyonalist kesimin algılamasına göre de, anlaşma İran'ı İngiliz mandası altına koyuyordu. İran kamuoyunda anlaşmadan sonra izlenecek yol konusunda dört farklı görüş belirmişti. Hükümete yakın çevreler İngiltere ile yapılan anlaşmaya koşulsuz destek verirken, muhalefetin bir kesimi ABD, diğer bir kesimi de SSCB'nin desteğinin sağlanmasını istiyordu. İslâmi gruplar ise tüm yabancı güçlere karşı mücadele edilmesini savunuyorlardı.⁴² Diğer yandan, eleştirilerin odağında Vosug hükümeti vardı. Anlaşmadan sonra yapılan ilk meclis toplantısında, bazı konuşmacılar Başbakan Vosug'la birlikte, Savunma Bakanı Forughi'yi çok şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdi.⁴³

İngiltere-İran Anlaşması'na dış dünyadan da önemli tepkiler geldi. Anlaşmanın açıklanması, hem Avrupa-Amerika basınında hem de toplantı halinde bulunan Paris Barış Konferansı'nda geniş yankılar uyandırdı. Bazı yayın organları anlaşmadan "İran'ın Satılması" diye söz ettiler. Anlaşmaya ABD ve Fransa'nın da soğuk bakması İngiltere açısından hayal kırıklığına yol açtı. ABD,

⁴⁰ Homa Katouzian, "The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1 (May, 1998), s. 6.

⁴¹ Katouzian, p. 6, Ghaneabassiri, s. 166.

⁴² Zirinsky, s. 640.

⁴³ Katouzian, s. 12, İngiltere-İran Anlaşmasına en sert eleştiriler Muhammed Musaddık'tan gelmişti. Musaddık, yıllar sonra, 1951'de İngiltere ile yaşanan petrol anlaşmazlığının da en önemli isimi olacaktır.

anlaşmayı Wilson idealizmine ters düşen bir durum olarak değerlendiriyordu. Anlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra da, Dışişleri Bakanlığı Tahran elçisine bir uyarı göndererek İngiltere'nin desteklenmemesini istemişti. Buna rağmen, ABD anlaşma ile ilgili resmi bir açıklama yapmaktan kaçınmıştı. Bazı iddialara göre, ABD İngiltere ile karşı karşıya gelmek istemediği için böyle davranmıştı. Diğer bazı iddialara göre de, ABD yönetimi, bu anlaşmanın İran Meclisi'nce onaylanmayacağına inandığı için açıklamayı gereksiz görmüştü. Ziya al-Din ve Tabatabai gibi İranlı aydınlara göre ise anlaşmanın reddedilmesinde ABD'nin hiçbir etkisi olmamıştı. Anlaşmaya Paris Barış Konferansı müzakereleri sırasında Fransa da karşı çıkmıştı. Böylece, yeni dünya düzenini birlikte kurmaya çalışan iki müttefik devlet arasında Suriye konusundaki görüş ayrılıklarından sonra İran konusunda da anlaşmazlık çıkıyordu.⁴⁴ Bununla birlikte, gerek ABD'nin gerekse Fransa'nın anlaşmaya gösterdikleri tepkiyi İran'ın bağımsızlığını desteklemek olarak değerlendirmek zordur. Tepkiler daha çok tüm İran petrolününün yönetiminin tek başına İngiltere'ye ait olmasına yönelikti.

Anglo-Iranian Agreement'e en somut tepki Sovyetler Birliği'nden gelmişti. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından yapılan resmi bir açıklamada, anlaşma sert bir şekilde eleştirilirken, İran'a destekten söz edilmişti. Çiçerin'e göre, anlaşma "Persler'i köleleştirme" girişimiydi. Sovyetler'in bir başka somut girişimi de İran Hükümeti'ne verilen resmi bir protesto notası olmuştu. Anlaşmadan hemen sonra, Vosug Hükümetine gönderilen notada, hükümetin bu davranışı sert bir şekilde kınanmıştı. Sovyetler ayrıca, hükümete verilen notanın yanı sıra, İran halkına da ideolojik mesajlar vermekten geri kalmamışlardı. Özellikle Troçki'nin yaptığı açıklamalarda, bu anlaşmanın da tıpkı 1907 Anlaşması gibi İran'ın bağımsızlığını yok edeceğine vurgu yapılıyordu.⁴⁵

Gerek İran halkı tarafından, gerekse bu yoğun dış tepkiler nedeniyle, İngiltere İran'da yalnız kalmaya çalışırken bu defa dünyada yalnız kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Buna rağmen hükümetin anlaşmadan vazgeçmek gibi bir niyeti yoktu. Başbakan L.George ve Dışişleri Bakanı Curzon, ısrarla anlaşmanın yürürlüğe girmesi için yoğun çaba harcıyorlardı. Fakat başta Churchill olmak üzere bu ısrardan vazgeçilmesini isteyenler de vardı. Ancak, anlaşmanın kaderini belirleyecek olan İran Meclisinin kararıydı. Bu arada, tepkiler nedeniyle İran'da neredeyse birkaç ayda bir hükümet değişikliği oluyordu. Anlaşmanın imzalanmasından sonraki 20 aylık dönemde tam dokuz hükümet değişikliği olmuştu. Meclis üyeleri özellikle dış ülkelerin davranışlarından ce-

⁴⁴ Gneabassiri, s. 169.

⁴⁵ Homa Katouzian, "Nationalist Trends in Iran, 1921-1926", International Journal of Middle East Studies, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1979), s. 534, Katouzian, The Campaign..., s. 13.

saret alıyordu. 22 Haziran 1921'de toplanan İran Meclisi, 1919 Anglo-Iranian Agreement'ı onaylamadı ve anlaşmanın iptal edildiğini açıkladı.⁴⁶ Anlaşmanın reddedilmesi, İngiltere açısından büyük bir hayal kırıklığı olduğu kadar İran'ın bağımsızlığı açısından da büyük bir önem taşıyordu.

Anlaşmanın iptal edilmesinden sonra, İngiltere'nin İran'daki askeri varlığına son vermesi gerekiyordu. Türkiye'de olduğu gibi, İran'da da İngiltere'ye karşı bir kurtuluş savaşından söz edilmeye başlanmıştı. Fakat L.George Hükümeti, Sovyetler'in İran'a yönelik faaliyetlerinden endişe ettiğinden, bu konu da bir garanti olmadan çekilmeye pek taraf görünmüyordu. Nihayet İngiltere, Sovyetler Birliği ve Tahran Hükümeti arasında yürütülen görüşmeler sonunda Nisan 1921'de varılan anlaşmayla İran'ın boşaltılmasına karar verildi. Buna göre, İran'daki İngiliz askerleri karların erimesiyle birlikte ülkeyi tahliye edecekler ve sadece çok küçük bir birlikler diğer işlemlerin tamamlanmasına kadar kalacaklardı. İngiliz askerlerinin tüm levazımatı Merkezi Tahran yönetimine bağlı Kazak Tugayları'na bırakılıyordu. Buna karşılık İran'daki Sovyet askerleri de aynı anda İran'ı boşaltacaklardı.⁴⁷ Böylece, İngiltere'nin İran'daki askeri varlığı fiilen sona ermiş oluyordu. Fakat bu İngiltere'nin İran'la bütün ilişkilerini sona erdirdiği anlamına gelmiyordu. Çünkü İngiltere'yi İran'a bağlayan asıl bağ bu ülkenin petrol varlığı idi. Bu nedenle burada, İran petrolünün ve bunların İngiltere tarafından işletilmesinin hikâyesini irdelemekte yarar vardır.

İngiliz-İran Petrol Şirketi

İran'da petrolün tarihi oldukça eskidir. İlk petrol ürünü olarak 1860 yılında gazyağının üretilmeye başlandığı ve bunu yine diğer petrol türlerinin izlediği bilinmektedir. Daha çok İran'ın kuzeyindeki Hazar bölgesinde üretilen gazyağı, hayvanlar tarafından taşınan küçük konteynerler vasıtasıyla Pers Körfezine ulaştırılmakta ya da Hazar Denizi üzerinden dünyaya ihraç edilmekteydi. 1880'lerden sonra, petrol ürünlerinin ihracının İran ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Avrupa ülkeleri ve ABD, İran'da üretilen gazyağına daha çok ilgi göstermeye başlamışlardır. 1900'den sonra, Rusya'nın Kuzey İran'a giden yeni karayolları açması petrol ürünlerinin Rusya'ya ihracını daha da yaygınlaştırmıştı. 1912 yılından sonra, başta otomobil ve diğer ulaşım araçlarında motor yakıtı olarak petrole geçilmesi, Abadan Körfezi'nden İran petrolünün dünyaya naklini önemli bir hale getirmişti.⁴⁸ İşte bu dönemde, İran petrolünün işletilmesi ve dünyaya pazarlanmasında çok etkin bir rol oynayacak olan bir şirket

⁴⁶ Abrahamian, *The Crowd in Iranian...*, 188, Ghaneabassiri, s. 169.

⁴⁷ Zirinsky, s. 643.

⁴⁸ Alexander Melamid, "Petroleum Product Distribution and the Evolution of Economic Regions in Iran", *Geographical Review*, Vol. 65, No. 4 (Oct., 1975), ss. 510-513.

doğuyordu. Yaklaşık yarım asır İran petrollerini tek başına işleten ve bir çok siyasi gerginliğe de neden olacak olan bu şirket Anglo-Iranian Oil Company adını taşıyordu.

Anglo-Iranian Oil Company'in doğuşunun oldukça ilginç bir hikâyesi vardır. İngiltere'de bazı şirketler 20. yüzyılın başından itibaren petrol arama faaliyetlerine yoğunlaşmışlardı. İngiliz hükümetleri de petrol aramalarının yapıldığı ülkelerde bu şirketlerin güvenliğini sağlamaya çok önem veriyordu. Şirketlerin aramalarda başarı sağlayamadıkları durumlarda da oldukça sık iflâslar yaşanıyordu. 1905 yılında Burma Oil Company adlı bir şirket, D'Arcy adlı şirketle de birleşerek İran'da petrol aramaya karar vermişti. Arama Bahtiyari Kabilesi'nin kontrolündeki bölgede yapılacaktı. Fakat kabilenin bölgenin güvenliğini sağlamakta yetersiz kalması nedeniyle, şirketin talebiyle 1908 yılında Hindistan'daki Bengal Süvari Birlikleri İran'a, arama yapılacak bölgeye, gönderilmişlerdi. Arama faaliyetlerinin başına, daha önce Sumatra Adası'nda aynı amaçla başarılı çalışmalarıyla bilinen G.B. Reynolds getirilmişti. Fakat şirketin sermaye sorunu vardı. Bu nedenle, şirketin petrol arama imtiyazlarını Almanya'ya satacağı söylentisi İngiltere'de büyük yankı uyandırdı. Bu spekülatif açıklamayla halka arz edilen şirket hisseleri dul ve yetimlerin bile yoğun talepleriyle yarım saatte tükenmişti. 1914 yılında şirketin adı, Anglo-Persian Oil Company olarak değiştirildi ve genel menajerliğine de daha sonra Sir ünvanı verilecek olan Arnold Wilson getirildi.⁴⁹

1917'de, Şirketin adı yeniden değiştirilerek Anglo-Iranian Oil Company yapıldı. Persian yerine İran kelimesinin getirilmesi, şirketin sadece Pers bölgesi olarak bilinen Güney İran'da değil, tüm İran'daki petrolerin bulunması ve işletilmesinden sorumlu olduğunu göstermek içindi.⁵⁰ Bu değişikliğin yapıldığı yılın Sovyetlerin savaştan ve İran'dan çekilme kararı aldıkları zamana rastlaması bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Büyük güçlerin sömürgecilikte kullandıkları önemli araçlardan biri genelde demiryolu işletmeciliği idi. Artık petrol arama ve işletme şirketleri de aynı amaca hizmet için kullanılmaya başlanmıştı. Bu nedenle, Anglo-Iranian Oil Company adı geçtiğinde, çoğunlukla, İngiltere'nin İran'ı sömürme aracı akla gelmektedir. Ancak bununla birlikte, İran ve topraklarında petrol bulunan diğer bazı ülkelerin, bunları bulup işletecek teknolojik ve finansal güçlerinin bulunmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Petrol şirketleri bu durumun farkında oldukları için, ülkelere ürettikleri petrolden daima az pay verme yoluna gitmişlerdir. Nitekim, Anglo-Iranian Oil Company'in İran Hükümetine ürettiği petrolden vermiş olduğu payın başlangıçtaki oranı sadece %16 idi. Oranın düşüklüğü, daima şirketle sözleşme imzalamaya hükümetlere ve şirketin ait olduğu İngiltere'ye yönelik çok güçlü muhalefetlerin doğmasına neden oldu. İngiltere yönetimi bu durumun farkında oldu-

⁴⁹ Paine and Schoenberger, s. 8.

⁵⁰ Ghaneabassiri, s. 171.

ğundan İran halkıyla arasının açılmaması için şirkete çok açık destek vermeye yanaşmıyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Bahriye Nazırlığına getirilen Wiston Churchill, Alman donanması ile rekabete hazırlıklı olmak amacıyla, şirketin İran'daki potansiyelini araştırmak üzere, bu ülkeye Profesör John Cadman ve Amiral Sir Edmond Slade'ı gönderdi. Bu kişilerin şirketle ilgili olarak hazırlamış oldukları raporda, Anglo-Persian Oil Company'in faaliyetlerinin desteklenmesi ve kendisine sermaye desteği sağlanması önerisine yer verildi. Bunun üzerine 20 Mayıs 1914'de, Bahriye Nezareti şirketle bir kontrat imzalayarak, hisse senetlerini satın alarak şirketin sermayesini mevcut değerinin iki katına çıkardı. Sözleşmeye göre, şirket 30 yıl süreyle Bahriye Nezareti'ne ait gemilere düşük fiyattan yakıt verecekti.⁵¹

İngiltere'nin İran'dan çekilmesi bu şirketin konumunda bir değişikliğe yol açmadı. Çünkü şirket İran yönetimiyle 49 yıllık bir sözleşme imzalamıştı. Bu nedenle şirket, anlaşmadan doğan haklarına dayanarak İran'da petrol üretim ve dağıtım faaliyetlerine devam etti. Ancak, her zaman İran'a ödediği payın azlığı konusunda suçlamalarla da karşılaştı. 1933 yılında yapılan bir anlaşmayla, oranların biraz daha artırılmasına rağmen hiçbir zaman İran halkının güven ve sempatisini kazanamadı. 1951'de çıkan ve İngiliz-İran Petrol Anlaşmazlığı diye bilinen olay da tamamen bu şirketle ilgiliydi. Daha sonra British Petrol (BP) adını alacak olan şirket sadece İran-İngiltere ilişkilerinde değil, İran'la diğer ülkelerin ilişkilerinde de daima gündemdeki yerini korumuştur.⁵² 1954'den sonra şirket, İran'daki etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Çünkü, şirketin İran petrollerini işletme tekeli sona ermiştir.

İran'da Sovyet-İngiliz Rekabeti

İngiltere ile Rusya'nın İran'ı paylaştıkları 1907 Anlaşması, Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilâli nedeniyle 1917'de sona ermişti. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İran'a tek başına yerleşmeye çalışırken, Rusya'daki Sovyet rejimi de bu ülkeye yönelik politikalar geliştirmekten geri kalmamış ve geçmiş dönemdeki İngiltere-Rusya işbirliğinin yerini rekabet almıştır. Sovyetlerin erken dönem İran politikasının biri güvenlikle ilgili ve diğeri de ideolojik olmak üzere iki cephesi vardı. Güvenlikle kastedilen, ülke güvenliğinden çok komünist rejimin güvenliği idi.

Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilâli'ni İngiltere'nin de dahil olduğu Batılı Müttefikler kabul etmemişlerdi. Özellikle, 1917 Ekim Darbesiyle Lenin liderliğinde kurulan komünist yönetim tanınmadığı gibi, Sovyetlerin savaştan çekilme kararı alması Müttefiklerin çok sert tepkilerine yol açtı. Tepkinin birinci nedeni, Rusya'nın savaştan çekilmesinin Almanya tarafına sağlayacağı

⁵¹ Katouzian, *Nationalist Trends in Iran...*, s. 514, Paine and Schoenberger, s. 8.

⁵² Oral Sander, *Siyasi Tarih, AÜSBF. Yayınları, No:541, Ankara, 1984, s. 493, Armaoğlu, s. 489.*

avantajla ilgiliydi. Fakat belki bundan daha da önemli olan ikinci neden ise, bizzat komünizm rejiminin kendisiydi. Bu nedenle, Müttefik Devletler, Sovyetlere karşı Çarlık yanlısı kuvvetlere destek vermek ve komünist rejimi yıkmak amacıyla Rusya'ya yönelik müdahale girişimlerinde bulundular. Murmansk, Viladivostok ve Odesa bölgelerindeki müdahale çabaları coğrafi zorluklar nedeniyle başarılı olamadı. Batılıların bu girişimleri Sovyet yöneticilerini komünist rejimin güvenliği bakımından büyük bir endişeye sevketti.⁵³ İşte bu dönemde İran, Sovyetler'in güvenliği açısından çok büyük bir önem kazanmıştı. Çünkü, Sovyetler'e karşı savaşan Çar yanlısı orduların etkin oldukları bölgelerden biri İran'ın kuzey sınırlarına yakındı. Bu nedenle, İngiltere'nin İran'daki askeri varlığı ve Çar yanlılarına verdiği destek girişimleri Sovyetleri fazlasıyla korkutuyordu. Sovyetlerin erken dönem İran politikalarını şekillendiren büyük ölçüde bu korku olmuştur.

Sovyetlerin İran politikalarında üç temel etken rol oynamış gözükmektedir. Bunlar, Sovyet rejimi hakkında olumlu imaj yaratmak, İran'da İngiltere'nin varlığını sabote etmek ve Tahran Merkezi Hükümeti'ne ve İngiltere'ye karşı ayaklanmaları desteklemek şeklinde özetlenebilir.

Sovyetler, komünist yönetimin iktidarı ele almasıyla birlikte ilk ciddi dış ilişkilerini İran'la kurmuşlardı. Tahran'a gönderilen Sovyet temsilcisi Karl Bravin, 18 Ocak 1918'de, İran yönetimine Lenin tarafından gönderilen bir belgeyi sunmuştu. Belgede, Çarlık Rusyası'nın İran hakkındaki niyetleri tek tek sıralanmakta ve eleştirilmekteydi. Belgenin açıklanmasının yarattığı şok henüz geçmeden, bu defa, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin İran'a yeni bir mesaj sundu. Çiçerin, resmi bir açıklama yaparak, İran'a Çarlık döneminde uygulanan kapitülasyonların kaldırıldığını ve İran'ın Rusya'ya olan borçlarının silindiğini bildirdi. Açıklamada, ayrıca Sovyet-İran sınırının, sınır anlaşmazlığı bulunan bölge halkının iradesi ile belirlenmesi önerisine de yer verilmişti.⁵⁴ Bu açıklamaların amacının Sovyetleri İran'a dost göstermek olduğu gayet açıktır. Fakat bu yapılırken, Rusya'nın İran'a yönelik kötülüklerinin bir bir sıralanması, İngiltere'yi de İran Halkı'na hedef gösterme amacı güdülmüştür.

Sovyetlerin değişik kademedeki İran temsilci ve uzmanlarının raporlarında, İngiltere'nin İran üzerinden Rusya'ya müdahalede bulunacağına dair görüşler eksik olmuyordu. İran işleriyle görevlendirilen Sultanzade bir çok kez bu tehlikeye dikkat çekmişti.⁵⁵ Komünist Parti'nin yapmış olduğu toplantılarda mutlaka İran üzerinden gelebilecek İngiltere tehlikesine vurgu yapılıyordu. Sovyetlerin ünlü yazarlarından Troyanovsky de eserlerinde, birçok doğu ülkesinin yanında İran'a da özel bir yer vermişti. Ayrıca, İran'a yönelik propaganda

⁵³ Armaoğlu, s. 163.

⁵⁴ Katouzian, *The Campaign Against the...*, s. 13.

⁵⁵ Cosroe Chaqueri, "Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician of Iran: A Biographical Sketch", *Iranian Studies*, Vol. 17, No. 2/3 (Spring-Summer, 1984),s. 225.

faaliyetleri için Leningrad'da bir merkez kurulmuştu.⁵⁶ Fakat, İran'da İngiliz yanlısı Vosuq Hükümeti'nin işbaşında olması ve İngiltere'yle işbirliği yapması Sovyetleri daha büyük bir tedirginliğe sürükledi. Özellikle, yukarıda belirtilen 1919 Anglo-Iranian Agreement'nin İran Meclisince onaylanması durumunda, Sovyetlerin korkularını haklı çıkaracak gelişmeler olabildi. Tahran'da bulunan ve Çarlık adına hareket eden Starosselski de, İngilizleri İran üzerinden Sovyetlere karşı kuvvetli bir müdahaleye geçmeleri için iknaya çalışıyordu.⁵⁷

1920'de Bakü'de Sovyetlerin öncülüğünde düzenlenen "Şark Kurultayı", Doğu Halkları'ndaki Sosyalizm bilincini organize etmeyi amaçladığı kadar, İran'daki İngiliz varlığını zayıflatmayı da hedeflemişti. Bu nedenle, Sovyetler kurultaya İran'dan katılacak temsilciler konusuna büyük önem vermişlerdi. Lenin ve arkadaşları, kurdukları komünist rejimin Batı'da destek bulacağını umuyorlardı. Fakat Batı'dan beklenen destek gelmeyince, Sovyetler Doğu'daki komünist aktiviteleri daha çok önemsemeye başladılar. İngiltere de bunun farkında olduğundan, Bakü Kurultayı'nı etkisizleştirme ve en azından İran'dan katılacakları engelleme gayretleri içerisine girdi. Kongreye katılacak olan bazı İran delegeleri İngilizlerin kışkırtmasıyla İran Polisi tarafından tutuklandılar. Fakat, engelleme girişimlerine rağmen, kurultaya katılmak için Bakü'ye doğru yola çıkan İranlı bir grup, Hazar Denizi kıyısından deniz yoluyla Bakü'ye ulaşmaya çalışırken, İngiliz uçakları tarafından bombalanmış ve delegelerin ikisi ölmüş, pek çoğu da yaralanmıştı.⁵⁸ Bu olay kurultaya çok dramatik bir şekilde yansımış ve İngiltere adeta kurultayın hedefi haline gelmişti. Kurultaydaki en sert konuşmalar İngiltere aleyhinde ve onun başta İran olmak üzere, Afganistan ve Hindistan'daki durumunu zayıflatmaya yönelik olanlardı.

Sovyetlerin İran'la ilgili diğer bir icraatı, Merkezi Tahran Yönetimi'ne ve aynı zamanda İngiltere'ye karşı meydana gelen ayaklanmaları ve otonomi girişimlerini desteklemek olmuştur. Sovyetlerin doğrudan destek verdikleri en önemli olay, Gilân'daki Küçük Han hareketiydi. Sovyet askerlerinin Beyaz Rus kuvvetlerini 18 Mayıs 1920'de yenilgiye uğratması üzerine İngiltere Gilân'a yakın bölgede bulunan Anglo-Indian kuvvetlerinin bulunduğu karargâhı boşaltmıştı. Bu boşluktan da yararlanan Mirza Küçük Han, Sovyetlerin desteği ile 4 Haziran 1920'de Gilân'da bir Sovyet Cumhuriyeti ilân etmişti.⁵⁹ Sovyetlerin

⁵⁶ Muriel Atkin, "Soviet and Russian Scholarship on Iran", *Iranian Studies*, Vol. 20, No. 2/4, 1987, p. 231, Lenczowski, s. 163.

⁵⁷ Katouzian, *The Campaign against the...*, s. 26.

⁵⁸ John C. Campbell, "The Soviet Union and the Middle East: In the General Direction of the Persian Gulf". Part I, *Russian Review*, Vol. 29, No. 2 (Apr., 1970), s. 144.

⁵⁹ Mirza'nın Gilân'da ilân ettiği Sovyet rejimi bir yıla yakın süre yaşamıştır. Cengeli Hareketi olarak da bilinmektedir. Fakat, hem İran Komünist Partisi ile arasının açılması ve hem de kollektif mülkiyete geçme çabalarının, halk ve ulema arasında yarattığı hoşnutsuzluk nedeniyle, halkın desteğini kaybetmiştir. 1921'de, Rıza Han'ın gerçek-

destek verdikleri bir diğer ayrılıkçı hareket Azerbaycan bölgesindeki Khiyabani hareketiydi. Tahran Yönetimi'nin Azerbaycan bölgesini ihmal ettiğini ileri sürerek bölgenin önce özerkliğini ve daha sonra da bağımsızlığını ilân etmiş olan Şeyh Khiabani'nin girişimi, 1946'daki Pişaveri Hareti'nin erken bir örneği olarak gösterilmektedir. Onun Azerbaycan bölgesinde bağımsız bir devlet kurarak Sovyetler Birliği ve Türkiye'ye dayanmayı düşündüğü yönünde iddialar bulunmaktadır.⁶⁰ Her iki hareketin ortak özelliklerinden biri İngiltere aleyhtarlığı olduğundan bunun Sovyetlerin işine gelen bir durum olduğu ortadadır.

Sovyetlerin İran'a yönelik bir diğer girişimi, 1920 yılında, bu ülkeye ait olan Hazar Denizi kıyısındaki en önemli liman olan Enzeli'yi fiilen işgal etmek olmuştur. Yukarıda belirtilen Gilân Sovyet yönetiminin ilân edilmesi bu işgal gününe rastlamıştı. Ayrıca her iki olay Bakü Kurultayı anına rastladığı için, kurultayda gündeme gelmişler ve delegeler tarafından sevinç ve alkışlarla desteklenmişlerdi.⁶¹ Görüldüğü gibi, İran gerek Sovyetler tarafından gerekse İngiltere tarafından bir güvenlik kapısı olarak algılanmaktadır. İngiltere'ye göre, Sovyet rejimi İran'a hakim olursa, hem bu ülkedeki petrol imtiyazları elden gidecek hem de Afganistan ve özellikle Hindistan, Sovyet tehlikesine açık hale gelecektir. Sovyetlere göre de, eğer komünist rejime bir dış müdahale olacaksa bu mutlaka İran üzerinden bir hareketle gerçekleşecektir. İki taraf da, adeta 1920 yılının başlarında İran'da erken dönem bir soğuk savaş sınavı vermektedirler.

İran'a yönelik bu Sovyet politikaları karşısında, İngiltere de sessiz kalmamış ve gerek bu ülkedeki çıkarlarını korumak, gerekse Sovyet ataklarını etkisiz hale getirmek için bir takım girişimlerde bulunmuştu. Ancak, Sovyetlerin İran'daki faaliyetlerine karşı alınacak önlemler konusunda İngiliz Hükümeti içerisinde görüş ayrılıkları bulunuyordu. İngiltere'de iktidarda bir koalisyon hükümeti vardı. Başbakan L. George, Sovyetlere karşı çok etkin bir askeri harekattan yana değildi, fakat aynı zamanda, Sovyetlerin İran'a yönelik bir askeri harekâtından da çekiniyordu. Enzeli'yi işgal eden Sovyet askerlerinin sayısının 20 bin olması,⁶² çıkacak bir savaşın maliyeti hakkında açık bir fikir veriyordu. İngiltere kamuoyu da yeni bir savaşı istemiyordu. Bu nedenle, L. George İran konusunda, Sovyetlerle anlaşılmasından yanaydı. Buna karşılık, kabinedeki Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Havacılık ve Savaş Bakanı Churchill Sovyetlerle görüşülmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Churchill ve Curzon'a göre, Bakü Kurultayı'nda Sovyetlerin İngiltere aleyhinde yarattıkları kampan-

leştirdiği hükümet darbesinden sonra, üzerine gönderilen kuvvetlere dayanamayıp dağlara çekilmiştir. Bir süre sonra dağda donmuş cesedi bulunmuştur. Bkz., Afary, "The Contentious...", s. 7.

⁶⁰ Katouzian, *The Campaign against the...*, s. 36.

⁶¹ White, s. 511.

⁶² Katouzian, *The Campaign against the...*, s. 37.

ya, bu ülkeye güvenilemeyeceğinin kanıtıydı. Nitekim, kurultaydaki bu İngiliz aleyhtarlığı üzerine Curzon, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir nota göndererek, kurultaydaki bu tutumu şiddetle eleştirdiği gibi Sovyetlerin, İran, Afganistan ve Orta Asya'daki İngiliz aleyhtarlığından derhal vazgeçmelerini istemişti.⁶³

Sovyetler de İran yüzünden İngiltere ile büyük bir savaştan yana görünmüyorlardı. Gilân ve Azerbaycan'daki hareketlerin başarılı olamaması, hem İngilizlerin İran'dan zorla atılamayacağını, hem de kendilerinin İran'a yerleşmesinin kolay olamayacağını gösteriyordu. Bu nedenle, Sovyetler de İngiltere ile ilişkilerin değişmesinden yanaydılar. Eğer İngiltere ile anlaşma sağlanabilirse bu kendilerine zaman kazandırabilirdi. Hem İngilizler olmadan komünizmi kimse yıkamazdı. İngiltere, Sovyetlerin kendilerine yönelik bu eğilimlerini görünce, 1919 Anlaşması'nın da İran Meclisi tarafından reddedilmesinin etkisiyle, Sovyetlere yanaşmak zorunda kaldılar. Sovyetlerin isteği İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmaktı. Siyasi bir anlaşmaya iki taraf da henüz hazır değildi. Ancak, bir ticaret anlaşması iki tarafa da zaman kazandırabilirdi. Bunun gerçekleşmesi, iki tarafın da İran'daki faaliyetlerinde geri adım atmasına bağlıydı. Sonuçta, İngiltere Hükümeti'nde Churchill ve Curzon'un karşı çıkmalarına rağmen, 16 Mart 1921'de taraflar arasında bir ticaret anlaşması resmen imzalandı. Anlaşmanın ön koşulu, Sovyetlerin İran başta olmak üzere, Afganistan ve Orta Asya'daki İngiliz aleyhtarlığı faaliyetlere son vermeleriydi. Hatta İngilizler, anlaşmadan sonra, Sovyet temsilcilerine Sir Sydney Chapman'la bir mektup vererek, anlaşmanın işletilmesinin Sovyetlerin bu sözlerini yerine getirmelerine bağlı olduğunu tekrar hatırlatmayı ihmal etmemişlerdi. İngilizlerin bu hassasiyetleri üzerine, Sovyetler Taşkent'teki propaganda okulunu kapatıp, İran ve Afganistan'daki temsilcilerine gerekli uyarıları yaptıklarını açıkladılarsa da, gizliden gizliye, İngiltere aleyhtarlığına devam etmekten geri kalmamışlardı.⁶⁴

İngiltere ve Sovyetlerin, bir ticaret anlaşmasıyla da olsa İran konusunda uzlaşmaları, 1907 Anlaşmasını çağrıştırıyordu. Ancak, iki tarafın da İran'da geri adım atmaya karar vermesine rağmen, bunun işleyebilmesi İran'ın iç istikrarına bağlıydı. İran'da tüm ülkenin ve özellikle yerel güçlerin itaat edeceği güçlü bir yönetim olmadığı sürece, çıkacak karışıklıklar her zaman yeni dış müdahalelere davetiye çıkaracaktı. İşte, 1921 Darbesi bu bakımdan oldukça önemliydi. 21 Şubat 1921'de, Ahmet Şah'a bağlı Kazak Tugayı komutanlarından olan Rıza Han, kendine bağlı kuvvetlerle Başbakan Muşhir al-Dawleh'i devirerek yerine bir gazeteci olan Sayed Ziya Tabatabai'yi getirdi ve kendisi de Harbiye Bakanı oldu.⁶⁵ Bu darbeyle İran tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

⁶³ White, s. 502.

⁶⁴ White, s. 504.

⁶⁵ Darbenin liderinin Sayed Ziya mı, Rıza Han mı olduğu konusunda görüş ayrılıkları vardır. Yaygın görüşe göre, darbeyi Sayed organize etmiş, fakat sonradan Rıza Han

Sayed Ziya Hükümeti, İngiltere'nin karşı çıkmasına rağmen, darbeden hemen sonra, 26 Şubat 1921'de Sovyetlerle derhal bir anlaşma imzalamıştır. Dostluk Anlaşması olarak adlandırılan bu anlaşmaya göre, Sovyetler İran'ın toprak bütünlüğünü tanıyordu. Ancak, anlaşmanın en hassas maddeleri, üçüncü ülkelere yönelik olan bir dış müdahale durumunda Sovyetlere İran'a asker sokma hakkını tanıyan 5. ve 6. maddeleriydi.⁶⁶ Bu anlaşma, Sovyetler açısından İran kapısının İngiltere tehlikesine kapanması anlamını taşıyordu. Anlaşmanın İran açısından önemi, Sovyetlerin tanıdığı ülkenin toprak bütünlüğünün, İran'dan çekilmeye karar veren İngiltere tarafından da benimsenmiş olmasıydı. 1921'de İran'a dış müdahale dönemi büyük ölçüde sona ermişti. Bu durumu kendi başarısı olarak değerlendiren Rıza Han, 1925'de, Ahmet Şah'ı devirerek 1794'den beri devam eden Kaçar Hanedanlığı'na son verecek ve Sasaniler'e atfen kendi hanedanlığına Pehlevi adını verecektir.

Sonuç

İncelenmeye çalışılan dönemde (1907-1921), İran üç olguyu aynı anda yaşamıştır. Bunlar; İran'ın bir petrol ülkesi konumuna gelmesi, meşrutiyetle tanışması ve doğrudan dış müdahalelere uğramasıdır. Birinci ve ikinci olgunun İran'a bir kazanç sağlayamaması, büyük ölçüde üçüncüsünün engelleyici rolü sayesinde. Petrole rağmen ülkenin ekonomik bir zenginliğe, meşrutiyete rağmen de demokratik zenginliğe ulaşamamasının nedeni, iç dinamiklerden çok dış müdahalelerdir. Ülkenin ekonomik bakımdan zayıf ve siyasi bakımdan da istikrarsız olması dış müdahalelere davetiye çıkarmıştır. Bundan başka, Tahran Yönetimi'nin yerel ve bölgesel güçler karşısındaki yetersizliği daima onu dış güçlere dayanmaya sevk etmiş ve bu da müdahaleci devletlerin işini kolaylaştırmıştır. İngiltere'nin bile Rusya'yla işbirliği yaparak İran Parlamentosu'na karşı cephe alması ve üç kez kapanmasında rol oynaması demokrasi tarihi açısından sorgulanması gereken bir durumdur.

Yabancı ülke müdahaleleri, İran'ın hem iç politika gelişmelerinde ve hem de dünyayı algılamasında derin etkiler yaratmıştır. Şiiğin geleneksel olarak siyasi otoriteye üstünlüğü inancı müdahaleler nedeniyle daha da keskinleşmiştir. Din adamları bile, demokratik bir kurum olduğu için değil, fakat yabancı baskısına uğradığı için parlamentoyu zaman zaman savunma durumunda kalmışlardır. Bu müdahale döneminde en zor durumda kalanlar, Batılı değerleri savunan İranlı aydınlar olmuştur. Bu değerleri savunurken, din adamlarına ve onların etkisindeki halka, demokrasinin erdemleriyle İngiltere'nin İran'ı işgali arasındaki çelişkiyi anlatmakta zorlanmışlardır. Bundan başka, İran Nasyona-

tarafından tavsiye edilmiştir. Bkz., Vanessa Martin, "Mudarris, Republicanism and the Rise to Power of Riza Khan, Serdar-ı Sipah", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 2 (1994), ss. 199-210.

⁶⁶ Granmayeh, s. 787.

lizmi'nin doğup gelişmesi de büyük ölçüde dış müdahalelere dayanmaktadır. Kasravi gibi, Türkiye'deki Gökalp benzeri, nasyonalist kimliklere rağmen, İran Nasyonalizmi etnik olmaktan çok dini bir nitelik taşımıştır. Yabancı müdahaleler, özellikle üst düzey bir İngiltere aleyhtarlığı yaratmıştır. Bu aleyhtarlık, Nasyonalist hareketin öncüsü olan Ulema kesiminde, Batı karşıtlığı ve hatta düşmanlığı düzeyindedir. İngiltere karşıtlığı, 1919 Anlaşmasıyla birlikte zirveye ulaşmıştır. İngiltere'nin İran'dan çekilmeye karar vermesinde Sovyetlerin de rolü olduğundan bu ülkeye karşı bir sempati meydana gelmiştir. Bu durum İran'da solunun güçlenmesine ve ülke siyasetinde önemli bir yere sahip olacak olan İran Komünist Partisi TUDEH'in 1921'de güçlü bir şekilde örgütlenmesine de yol açmıştır.

İngiltere'nin, Orta Doğu'da, Birinci Dünya Savaşından sonra kurduğu manda rejimlerinin bir benzerini de İran'da kurma girişimi, hem İran Halkı'nın, hem de Sovyet faktörünün etkisiyle sonuçsuz kalmıştır. İran Halkı, bu dönemde, ülkelerine yönelik müdahalelerin petrol kaynaklı girişimler olduğunun farkına varmıştır. Yabancı etkisinden uzak, Bağımsız İran Bilinci yükselen değer olmuştur. Ancak güçlü bir iktidarın dış ülke müdahalelerini engelleyebileceğine olan inanç yaygınlaşmıştır. 1921'de, Rıza Han'ın iktidarı kontrol etmesiyle birlikte, yabancı müdahaleleri sona ererken yerel ve bölgesel güçlerin etkisi de büyük ölçüde azalmıştır. Halk, İran'ın bağımsızlığını kazanmasını Rıza Han'ın gücünde görürken, O da otoriter bir rejimin İran'ı bütünleştirip dış etkilerden uzak tutabileceği tezini iyi kullanmıştır. Sonuçta, İran dış otoriter baskılardan uzaklaşırken Rıza Şah'ın diktatörlüğü ile yeni bir döneme girmiştir.

Kaynakça

- Abrahamian, Ervand, "The Crowd in Iranian Politics 1905-1953", Oxford University Press, No. 41 (Dec., 1968),
- Abrahamian, Ervand, "Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Fırgah-ı Dimokrat", International Journal of Middle East Studies, Vol. 1, No. 4 (Oct., 1970).
- Abrahamian, Ervand, "Kasravi: The Integrative Nationalist of Iran", Middle Eastern Studies, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1973)
- Abrahamian, Ervand, "Factionalism in Iran: Political Groups in the 14th Parliament (1944-46)", Middle Eastern Studies, Vol. 14, No. 1 (Jan., 1978)
- Abrahamian, Ervand, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", International Journal of Middle East Studies, Vol. 10, No. 3 (Aug., 1979)
- Abrahamian, Ervand, A History of Modern Iran, Cambridge University Press, 2008.
- Afary, Janet, "Rebellions of the Caspian Region during the Iranian Constitutional Revolution, 1906-1909", International Journal of Middle East Studies, Vol. 23, No. 2 (May., 1991)
- Afary, Janet, "The Contentious Historiography of the Gilan Republic in Iran: A Critical Exploration", Iranian Studies, Vol. 28, No. ½ (Winter-Spring, 1995)
- Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, (1914-1995), Alkım Yayınları, İstanbul, 1999.
- Atkin, Muriel, "Soviet and Russian Scholarship on Iran", Iranian Studies, Vol. 20, No. 2/4 (1987)
- Azimi, Fakreddin, "On Shaky Ground: Concerning the Absence or Weakness of Political Parties in Iran", Iranian Studies, Vol. 30, No. ½ (Winter-Spring 1997)
- Bayat, Kaveh, "The Ethnic Question in Iran", Middle East Report, No. 237 (Winter, 2005)

- Campbell, John C., "The Soviet Union and Middle East: In the General Direction of the Persian Gulf", Part I, *Russian Review*, Vol. 29, No. 2 (Apr., 1970)
- Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı, 48, Ankara, 2000.
- Çetinsaya, Gökhan, "Tarihsel Perspektifte Türkiye-İran İlişkileri ve Nükleer Sorun", *İran Dosyası*, SETA Yayınları, Ankara, 2006.
- Chaqueri, Cosroe, "Sultanzade: The Forgotten Revolutionary Theoretician of Iran: A Biographical Sketch", *Iranian Studies*, Vol. 17, No. 2/3 (Spring-Summer, 1984)
- Dilek, Kaan, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Orta Doğu*, Cilt, 2, Sayı, 1, İstanbul, 2007.
- Foran, John, "The Strengths and Weakness of Iran's Populist Alliance: Analysis of the Constitutional Revolution of 1905-1911", *Theory and Society*, Vol. 20, No. 6 (Dec., 1991)
- Ghaneabassiri, Kamyar, "U.S. Foreign Policy and Persia, 1856-1921", *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3 (Winter-Summer, 2002)
- Granmayeh, Ali, "The Soviet Union and Its Southern Neighbours: Iran and Afganistan 1917-1933", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 74, No. 4 (Oct., 1996)
- Hansen, Bradley, "Learning to Tax: The Political Economy of the Opium Trade in Iran, 1921-1941", *The Journal of Economic History*, Vol. 61, No. 1 (Mar., 2001)
- Katouzian, Homa, "Nationalist Trends in Iran, 1921-1926", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1979)
- Katouzian, Homa, "The Campaign against the Anglo-Iranian Agreement of 1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1 (May., 1998)
- Keddie, Nikki R. , "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2, No. 1 (Jan., 1971)
- Kunt, Metin, "Siyasal Tarih (1600-1789)" *Türkiye Tarihi*, Cilt. 3, Cem Yayınevi, Yayıma Hazırlayan: Sina Akşin, İstanbul, 1995.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara, 1993.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.
- Lenczowski, George, "Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East", *The Journal of Politics*, Cambridge University Press, Vol. 20, No. 1 (Feb., 1958)
- Lobanov-Rostovsky, A, "Anglo-Russian Relations through the Centuries", *Russian Review*, Vol. 7, No. 2 (Spring, 1948)
- Malek, H. M., "Capitalism in Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No. 1 (Jan., 1991)
- Martin, Vanessa, "Mudarris, Republicanism and the Rise to Power of Riza Khan, Serdar-ı Sipah", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, No. 2 (1994)
- Melamid, Alexander, "Petroleum Product Distribution and the Evolution of Economic Regions in Iran", *Geographical Review*, Vol. 65, No. 4 (Oct., 1975)
- Paine, Chris and Schoenberger, Erica, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954", *MERIP Reports*, Middle East Research and Information Project, No. 37 (May, 1975)
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, AÜSBF Yayınları, No: 541, Ankara, 1984.
- Saraçlı, Murat, "İran'da Azınlıklar", *Akademik Orta Doğu*, Cilt. 2, Sayı, 2, İstanbul 2008.
- Sohrabi, Nader, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *The American Journal of Sociology*, Vol. 100, No: 6 (May., 1995)
- Westwood, Andrew F. , "Politics of Distrust in Iran", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, (Mar., 1965)
- White, Stephen, "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review*, Vol. 33, No. 3 (Sep., 1974)